

Sz. Király Júlia

Gárdonyi Géza alkotói környezete

Gárdonyi Géza hosszú vándorlás után vetődött újra Egerbe 1897-ben. Vidéki ott-hont keresett magának, ahol végre teljes idejét az írásnak szentelheti, és elérheti nagy álmát: az anyagi biztonságot és a függetlenséget. Bródy Sándor barátja tanácsolta, hogy próbálkozzon meg egy egri látogatással, a városban megelheti azt, amit annyira keres. A fia, József így ír erről *Az élő Gárdonyi* című művében:

„Gárdonyi azidőben már elvágódott Pestről, s mintha a masinája érezte volna ezt a vágyakozását, együtt indultak valami kellemes vidéki fészek fellelésére, kutatására... ki tudja merrefelé kalandozott Gárdonyi a gépével ház-nézni, mikor egyszer eszébe ötlött:

– Elnézek én egyet Egerbe is. Elmegyek! Egyszer Isten igazában belakok abban a városban, ahol annyit koplaltam, fázlódtam, sanyarogtam. Megörökítem lencsém-mel azokat a helyeket, miken ifjúságom szenvedéssel átvergődött. Indult, robogott. Lekapta gépével a Borcsa néni házát kívül-belül. Az öreg Lyceumot, a tündérparti kamralakását és a sánci kulipintyót, a legutolsó menedékhelyet Antalfyéknál, ott, a mai Gárdonyi fakeresztje tövében. S ahogy végiglépett a Sáncon, sok kutyau-gatás és apró gyermekszemek kíváncsiskodó fejforgatása kíséretében, kilükken a Sándor-bástya mellett a dombtetőre. Gyönyörű táj. A távolban a Mátra. A mély-ben, mint valami óriás fészekben a fehérpelyhek, sokasodnak a házak, egymás he-gyén-hátán, rendszertelenül.

Hogy nem látta ő ezt diákszemmel ezt a szépséges panorámát?¹”

A kiválasztott ház, a környék egyetlen épületként nagyon roskatag állapotban volt, egy borkimérés működött benne. Munkát, erőt nem kímélve néhány év alatt sikerült olyanná alakítani, amilyenben Gárdonyi is jól érezhette magát. A család-jának a kis ház mellett egy nagyobbat tudott építeni, így a hőn áhított magányt is megkapta úgy, hogy bármikor csatlakozhatott szeretteihez

Hamarosan megvásárolt a háza feletti területből három hold szőlőt, több mint száz négyszögölt a Mártonffy rétből, majd 1907-ben övé lett az Eger határában lévő Savós nevű harmincholdas birtok is. Itt volt domb, völgy, rét, fenyves, nyaraló és gyümölcsös is. Régi álma, a Gárdonyi kúria született meg. A Mártonffy-tól vásárolt földön évek aprólékos és gondos munkájával kertet telepített. Európai útjairól hozott növényeket ültetett, gondozott. Az ehhez szükséges tudást eleinte könyvekből, rendszeresen rendelt folyóiratokból szerezte, később tapasztalata és precíz megfigyelései, feljegyzései szerint kertészkedett. Házának környezete meg-

¹ Gárdonyi József: *Az élő Gárdonyi*. Dante Kiadó, é. n., 45.

szépült, mindig ezrével virágoztak a növények, madarak csicseregtek, csend és békesség jellemezte otthonát. Falut teremtett magának a városban. A lakóházához közelebb eső kert volt a virágos kert, mélyebben feküdt a gyümölcsös és sétakert. A két rész között, hogy a terep egyenetlenségeit elfedezze, sétáit biztonságosabbá tegye, az esetlegesen esős időjárás következményeit kiküszöbölje, kőfalat épített. A bokrok között és az utak mentén barátaitól ajándékba kapott szobrok álltak. A ház húsz méteres hosszán tornác épült. Ha esett az eső, az író itt elmélkedett az elmaradhatatlan pipaszó mellett.

Saját maga által kigondolt új életstílusa lehetővé tette számára, hogy végre úgy élhessen, ahogyan mindig is szeretett volna: volt ideje a gondolkodásra, békeségben telhettek napjai. A csendes, nyugodt alkotói közeg, a sok gondolkodás, elmélkedés, a fáradhatatlan olvasás, a néha látszólag céltalan szemlélődés, folyamatos, következetes önművelés hozták létre azt az írói magatartást, ami Gárdonyi műveinek is sajátosságává vált.

Gárdonyi Géza az írás mellett számos tudományágban érezte otthon magát. Többek között a magyar nyelvtudományban is elmélyült kutatásokat végzett. Művei, valamint több, nyelvészettel kapcsolatos kézírata is bizonyítja, hogy tudatosan és folyamatosan formálta írói nyelvét. Az *Antibarbarus*, a *Magyar Szókülönböztető Szótár* és a *Rosta* című szótára szócikkeit regényeiben, novelláiban használta fel, s folyamatosan gyűjtötte a nyelvjárási kifejezéseket, szavakat, szólásokat, amelyek ugyancsak művei igényességét segítették elő.

Lingvisztikai törekvéseinek szülötte volt titkosírása is. Kialakításának okát csak találgatni tudjuk: a rejtőzködés, a még kialakulatlan, pontosításra váró gondolatok eltitkolása, a nyelvek iránt érzett kíváncsiság és szeretet: mind oka lehetett ennek a különleges dokumentum együttes születésének. Gárdonyi nagyon szerette a titkokat, számára az élet is, a művészet is, az írás is titok volt mindaddig, amíg meg nem értette lényegüket. Az ő számára maga a „megfejtés”, az út is fontos része volt az írásnak, az alkotásnak. (Erről a keresésről és megtalálásról is szól az *Ida regénye* című, életművének szintézisét megfogalmazó regénye.) A titkosírásnak is lehet ilyen értelmezése: azokat a gondolatokat jegyezte le, amelyek átgondolásra, érlelésre vártak. Szerette volna titokban tartani azt az utat, amely őt egy-egy magvas gondolathoz, életbölcességhez, írói esztétikai alapvetéshez vezette.

Gárdonyi halála után nem sokkal már próbálkoztak a megfejtéssel. Nehezítette a feladatot, hogy 1922 és 1965 között pusztán egyetlen titkosírásos füzetet ismertek. E naplónak vélt kötet külseje keveset árult el, s támpontot nyújtó folyóírás nem volt benne. A legnagyobb munkát László János végezte, akinek tanulmánya az *Irodalomtörténet* 1955/3. számában jelent meg, s amelyben többek között a következőket írta: „Megoldódott Gárdonyi utolsó éveinek rejtélye. A kötetből szívós megfejtési munka után megrázó kép tárult elém: egy nagy magyar író életének

elhatalmasodó, súlyos bélyege meredt rám minden sorból. Úgy látszik, ellobbant tehetsége, hiszen a szóban forgó mintegy hét év alatt csak közepes dolgokat ír – azt is csak íróasztalfiókja számára – és kedélyállapota romlásával, mondjuk: idegben kifejlődésével jött kétségbeesett menekülésként egy zavaros álomvilág, tragikus erőlködés, hogy „természetfeletti” erők pótolják felfokozott formában az írói ihletet és a titkosírású naplóban írtakról annyira hiányzó, semmibe bukott normális gondolkodása. A „szellemekre” való kapaszkodás rögeszméje az irrealitások csalóka, ködös, nyomasztó birodalmába kergette. De csak a négy fal között éli ki rögeszméjét: állandóan könyörög a szellemeknek, „remek” intellektusoknak, hogy sugalljanak neki remekművet. Különben, mikor mások látják, csak zárkózott, mogorva, bogaras ember, komoly defektusát nem árulja el. Tudatos, vagy öntudatlan védekezés ez: minél kevesebbet lenni emberek között. (...) Amiket titkosírású naplóival párhuzamosan közérthető írással napközben ír, azok – bár misztikus vonatkozások is fordulnak elő bennük – általában normális, de nem nagy értékű művek.”

A fenti hamis kép már jóval korábban kialakult Gárdonyiról. Ennek magyát jó részt a róla megjelent újsághírek hintették el. Gárdonyi 1917-ben így vall erről Kárpáti Aurélnak, a *Déli Hírlap* munkatársának: „Pár esztendő előtt járt nálam, egy pesti újság munkatársa, az ugyancsak csúffá tett. Beteg voltam, influenzás. Éppen le akartam feküdni, mikor rám nyitott. Rettentően fáj a fejem. De ha már olyan messziről idefáradt, hát csak felelgettem neki... Furcsa cikk volt az egész, valahogy azt lehetett kivenni belőle, hogy én holmi indiai filozófián töröm a fejem, meg hogy neuraszténiás bolond vagyok. Gondolhatja, mennyire restelltem a dolgot.” Ezzel szemben Kárpáti a következőket írja Gárdonyiról: „Nyugodtan, megfontoltan beszél, azzal a közvetlen egyszerűséggel, amely írásaiban is megnyilvánul. Érdekes, hogy Gárdonyi, aki pregnáns egyéniségétől átítatott írásaival határozottan forradalmi jelenség a magyar elbeszélő irodalomban, alapjában véve mennyire konzervatív temperamentum. Valószínű, hogy természetes hajlamain kívül ebben nagy része van annak az elvonultságnak, amelyben évek óta él és dolgozik.”

A nyelvészeti kutatások mellett számos természettudománnyal foglalkozó könyvet olvasott, kertészeti folyóiratokra fizetett elő. Növényeiről, a kertjében élő madarokról, rovarokról, bogarokról titkosírással könyvet vezetett, melynek a *Természet kalendáriuma* címet adta.

A félvásonba és zöldes színű márványmintázatú papírba kötött könyv vonalazatlan fehér lapjaira hátulról előre haladva írta Gárdonyi rövid feljegyzéseit. A füzet számos lapjának sarkából levágott egy darabot, s az épen maradt részeken egyfajta regiszterként hónapnevek olvashatók. Az elnevezéseket Gárdonyi maga választotta, családi vagy történelmi eseményekre utalva.

Január – Pál fordulása vagy vízkereszt

Február – gyertya vagy Géza

Március – szabadság vagy József

Április – bolond vagy György

Május – Nepomuki

Június – Péter-Pál vagy aratás

Július – szabadulás

Augusztus – születés (Gárdonyi születésnapja: augusztus 3.)

Szeptember – Mihály

Október – vértanúk

November – hallottak

December – Árpád vagy karácsony

Az írás változásait illetve a dátumokat figyelembe véve tizenkét évig íródott a kalendárium. 138 meghatározható időpont és közel 200 megállapítás olvasható a lapokon. Gárdonyi természetszeretete süt a sorokból, s az is nyilvánvalóvá válik, hogy a természet számos gondolatot, bölcsességet, s nem egy esetben új kifejezést, szóképet is „sugallt” az írónak. (*Rongyolódik a hó, A jég porolja a fákat, Bába-fergeteg – hózivatar, Kesereg az idő.*)

A *Természet kalendárium*a azonban sejteti azt is, hogy Gárdonyi gondos írói munkája részének tekintette a természet tanulmányozását. Számára minden növény, madár, apró bogár, az évszakok színei, jelenségei egy-egy újabb mű, üzenet kiindulópontjai, ihletői lettek. Noha a kalendárium naplószerű jegyzeteket tartalmaz csupán, a sokszor gondos, költői megfogalmazások már a kialakuló, formálódó magvas gondolatokat sejtetik. Azokat, amelyek egy-egy regényben, novellában pontosan megfogalmazódnak majd, számos esetben metaforaként, allegóriaként, hasonlatként válnak költői, írói eszközzé.

Sok művében jelenik meg a természet, a kert szeretete. *Az én falum* novelláiban több esetben használja a természetet, a természetben lezajló jelenségeket arra, hogy emberi tulajdonságokat tegyen szemléletessé, vagy párhuzamba állítsa az emberi élet egy-egy fordulópontjával. (Pl.: *Kék pille*)

Az amatőr botanikus és természetszerető Gárdonyi legmarkánsabbban talán az *Isten rabjai* című történelmi regényben van jelen. Gárdonyi ezúttal nem csak a levéltárakat és könyvtárakat látogatta rendszeresen, hanem a vallásban és a botanikában is el kellett mélyülnie.

Az író elsősorban Margit egyénisége izgatta, foglalkoztatta, s arra keresett választ, hogy mi készíthette a hercegnőt erre az életvitelre. A bonyolult jellem ábrázolására Gárdonyi több esetben a természetből vett törvényszerűségeket, a természetben látott és megértett bölcsességeit hívta segítségül.

Jancsi frátert, a mű másik fontos szereplőjét gyermekként ismerjük meg, akinek még semmi gondja nincs a világgal, és véletlenül kerül a szerzetesek közé. Margittal való találkozása egész életére meghatározó élményévé válik. Noha Gárdonyi

nagyon egyszerű jellemet festett Jancsinak, mégis nagy tereket láthatunk be egyéniségén keresztül. Az ő emberré, szerzetessé fejlődésének vagyunk tanúi, választott kertészi munkája során pedig a természet és Margit jelleme érthetővé válik.

Gárdonyi kertje elevenedik meg a sorok között. Ahogyan Jancsi felfedez, átél és megért egy-egy, a kertjében zajló jelenséget, úgy érti meg egyre inkább Margitot. Számos dogma, szabály miatt nem vehet részt abban a küldetésben, amelyet Margit vállalt, de a kertészkedés során felfedezett tapasztalatok és az azok nyomán megfogalmazódott gondolatok segítik őt, s ami még talán ennél is lényegesebb, az olvasót az eligazodásban. Gárdonyi maga is számos társadalmi és természeti jelenséget megértett kertje gondozása közben. Születés és elmúlás, öröm és bánat, egyszerűség és összetettség, mind-mind jelen van az emberi életben és a természetben is. Gárdonyi számára a természet alkotói közeg volt, a cél (mű) megszületésének, kibontakozásának, sokszor változásának helyszíne, mint ahogyan Jancsi életében is. Ahogyan Gárdonyi természeti képekkel tett érthetővé, érzékletessé egy-egy fontos üzenetet, úgy fogalmazta meg Jancsi a liliom felnevelésével, kertje gondozásával is Margit iránt érzett szeretetét, tiszteletét, együttérzését. Ahogyan változik, tökéletesedik Margit, úgy növekedik fel a fráter gyönyörű, a hercegnőnek nevelt lilioma is. Ahogyan Margit ráébred küldetésére, feladatára, úgy ébred rá Jancsi arra, hogyan lesz szebb, erősebb, illatosabb, tökéletesebb egy virág.

Gárdonyi bátran szán időt a regényében arra, hogy hőseivel kifejtse természet-szemléletét. A haldokló János kertész utolsó intelmei fia számára Gárdonyi egy-egy bölcs gondolattá érlelődött felfedezése.

„Elmondok neked egyet-mást. Mindennap egyvalamit. Hogy megtarthatd. A fejedben. Mert látod: minden ember... annyit ér... amennyit... tud. Ha olyat is tud... amit más senki se... akkor mindenkinél többet ér... Ígérd meg, hogy... amiket elmondok... senkinek... el nem mondod... Csak mikor... te is halálotat érzed... mint én... akkor... Annak mondod meg... akit... legjobban szeretsz... Ígéred?...

– Hát melyiken is kezdjük... A hagymás növényeken. Tudod, hogy a hagymánkat mindenki bámulja. A világon sehol akkora hagyma nem terem... mint a mi kertünkben. De ha más kertben szaporítják... csak kicsi hagyma... válik abból.

Köhögött. Elhajtott egy legyet a keze fejről, és körülpillantott.

– Hát annak a titka: ...a hagymába lyukat szúrsz. Árral. Vagy szöggel. Aztán magot nyomsz a közepébe, hagymamagot... Úgy ülteted...

A fiú bámult, pislogott.

A beteg a mellére tapasztotta a tenyerét, mintha le akarná fogni a köhögést, és susogva folytatta:

– Nem érted? A mag az élet. A hagyma a rothadás. Az élet a rothadásból kiél... De minden növénynek más a természete. Mint az embernek. Meg köll vele ösmerkednünk. Van olyan, aki csak kövér földben díszlik, mint a mák és a napra-

forgó, meg a jeges levelű lapu. Van olyan, akinek szegénység a világa. A kövirózsa példának okáért, vagy a borostyán, vagy az őszibarack. Ismét más növények a társas életet szeretik, mint a hangyák vagy a farkasok, vagy az emberek: a fenyőfa, nyírfa, bükkfa. Ismét mások a magányos életet kedvelik, mint a remeték: a diófa, hársfa, birsalmafa, berkenyefa. De berkenyefát soha ne ültess... A berkenyefa... nem terem addig... ameddig az ültetője él...”²

A kertjében töprengő fráter alakja Gárdonyi gondolatokat érlelő sétáit idézi:

„A fráter fáradt volt, leült a bokor mellé, és eltűnődve nézte.

Micsoda gondolatból alkothatta Isten a virágot? Hiszen ha csak bezöldíteni akarta a földet, csupa fűvel is bezöldíthette volna. De mennyi szép virágot vegyített a fű közé! A pirinkó nefelejctől mind a rózsáig mennyi ezer és ezerféle alakú és színű virág nyílik mindenütt, ahol emberi láb nem tapossa el!

A rózsza talán mégis a legszebb.

De a lilium meg csupa rejtelem.

Honnan veszi a lilium azt a csodás tisztaságú fehérségét?

A földből?”³

Jancsi virágzó kertet varázsol a rothadó élet helyére. Az allegória a regény végén teljeseedik ki. Amikor Margit halálos betegen ágynak esik, az üvegházban nevelt liliumok akkor kezdenek bimbózni. Mire virágba borulnak, Margit már nem él.

A befejezéssel Gárdonyi eltér az eredeti legendától, annak az írói hitvallásnak a szellemében, amely szerint a műalkotás nemcsak esztétikai érték, hanem nemzeti tett is.

Gárdonyi aprólékos kertépítő szenvedélye villan ki a sorok közül, s már azt is tudjuk, hogy a kertészkedés nem öncélú, nem is csak az aratás várakozó öröme vagy a természet céltalan, méla élvezete tölti ki, hanem az önkifejezés egy különleges formája. Már itt is megfogalmazódik egy fontos gondolat, ami később a *Bibi* című regényben válik még érettebbé: a magányban élő ember sok csekélységnek látszó dologgal foglalkozik, de ezek a csekélységek valójában sorsformáló, olykor sorsfordító események elindítói lehetnek. A visszavonultságban élő emberek gyakran nagyobb történéseket élnek át lélekben, mint az országokat bejáró utazók.

Gárdonyi kertészkedése is alkotói folyamat. Nem csak azért foglalatatoskodik „kúriájának” környezetével, mert esztétikai örömet okoz, hanem azért is, mert a természet formálása, a kertészkedés az alkotás örömeivel, sok bölcs gondolattal jutalmazza meg, s a kertészkedésben is, mint ahogyan a munkájában is az utat, a mű megszületésének élményét keresi, a szent tüzet, az extázist kutatja. Gárdonyi legjobban az alkotás folyamatát szereti, az alkotás öröméért dolgozik, ír.

² Gárdonyi Géza: *Isten rabjai*. Szépirodalmi Kiadó, 1974. 8. oldal

³ Uo. 327–328. oldal

„... a magányban élő ember sok olyan csekélységgel foglalkozik, amit más elbocsát a figyelme mellett.”⁴ „Sokan azt vélik, hogy aki visszavonultan él, nem történik vele semmi. Pedig dehogynem. Az emberi lélek nem olyan mint a befagyott tó a magányában sem. Sőt éppen a magányban bontakozik ki, mikor csakis magával foglalkozik. Aki visszavonultan él, nagyobb világokat fedez fel, mint aki utazik. Csatákat él át, s földrengéseket, s egy-egy történelmet, amely a lélek világtörténelme.”⁵

Gárdonyi Géza sokarcú, összetett írói egyéniség. Az íráson kívül számos dologgal, tudományterülettel foglalkozott. Mindent teljes odaadással, precizitással végzett. Írói műhelyét gondosan megválasztotta, környezetét, így kertjét is az alkotói folyamat szolgálatába állította. Jó hír, hogy Eger városa nem feledkezett meg az Egri csillagok írójáról. Egy kiemelt projekt során megújult kertje, s birtokba vették ezt a nagyszerű környezetet az Egerben élő és Egerbe látogató emberek.

⁴ Gárdonyi Géza: *Isten rabjai*. Szépirodalmi Kiadó, 1974, 329. oldal

⁵ Gárdonyi József: *Az élő Gárdonyi*. Dante Kiadó, é. n., 243. oldal